

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК РІЗНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

HISTORICAL DEVELOPMENT OF VARIOUS SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENTS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL PSYCHOLOGY

Авторка статті розкриває низку проблем, пов'язаних з механізмом реалізації суспільного процесу. У статті визначено значний вплив соціальної психології у системі соціальних відносин, зокрема в історичному розвитку різних соціокультурних середовищ. Проводиться аналіз наукових досліджень як філософів ХХ ст., так і сучасних українських психологів. Авторка статті намагається відповісти на питання про те, наскільки спроможним виглядає твердження про наявність будь-яких «особливих» психологічних властивостей, притаманних лише певному історичному або етнічному типу соціокультурного середовища, і як вони впливають на процес його розвитку. Проаналізовано праці О. Шпенглера, де він критикує ідею прогресу та лінійності світової історії та вказує на множинну могутніх культур, у кожній з яких є своя ідея, форма та своє життя. Авторка представляє думку українського вченого О. Кульчицького щодо формування української національної психіки та виокремлює низку чинників, серед яких – географічні (геопсихічні), расові, соціопсихічні (суспільні), історичні, культуроморфні, глибинно-психічні чинники. Вчений В. Васютинських вважає важливим чинником, що впливає на історичний розвиток української нації, почуття провини. Розкривається соціальна психологія націєтворення через суб'єктно-вчинковий підхід у працях українського вченого В. Татенка. Резюмовано, що європейське суспільство зробило вибір на користь еволюційного, тобто природно-історичного, розвитку. Аналізуються й інші особливості різних соціокультурних середовищ.

Ключові слова: соціокультурні середовища, соціальна психологія, історичний розвиток, чинники впливу, наукові теорії.

The author of the article reveals a number of problems related to the mechanism of implementation of the social process. The article defines the significant influence of social psychology in the system of social relations, in general – in the historical development of various socio-cultural environments. An analysis of scientific research by philosophers of the 20th century and modern Ukrainian psychologists is carried out. The author of the article tries to answer the question of how valid is the statement about the presence of any "special" psychological properties inherent only to a certain historical or ethnic type of socio-cultural environment, and how they affect the process of its development. The works of O. Spengler are analyzed, where he criticizes the idea of progress and linearity of world history and points to the multitude of powerful cultures, each of which has its own idea, form and life. The author presents the opinion of the Ukrainian scientist O. Kulchytskyi regarding the formation of the Ukrainian national psyche and singles out a number of factors, including: geographical (geopsychic), racial, sociopsychic (societal), historical, cultural, deep-psychic factors. Scientist V. Vasyutynskikh considers guilt to be an important factor affecting the historical development of the Ukrainian nation. The social psychology of nation-building is revealed through the subject-act approach in the works of the Ukrainian scientist V. Tatenko. It is summarized that the European society made a choice in favor of evolutionary, natural-historical development. Other features of different socio-cultural environments are also analyzed.

Key words: socio-cultural environment, social psychology, historical development, influencing factors, scientific theories.

УДК 159.922:3.071

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.6>

Ковальчук З.Я.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри
теоретичної психології
Львівський державний
університет внутрішніх справ

Вступ. Відомо, що в історичному процесі однаково значну роль відіграють як об'єктивні, матеріальні чинники, так і суб'єктивні, до яких належить і соціально-психологічний стан суспільства. Навряд чи можна погодитися із твердженням, що економічні відносини мали визначальне значення в первісному чи античному суспільстві на Сході та в Африці так само, як і в Європі Нового часу.

Така позиція веде до нівелювання або недооцінки людського чинника, в чому б він не виражався, – у релігії чи інших формах ірраціональності, у проявах індивідуальності, у творчих проявах особистості чи в колективних соціально-психологічних феноменах.

Для того, щоб зрозуміти життєдіяльність, поведінку, культуру людей тієї чи іншої епохи, необхідно уявити властиві їм погляди та цінності. Слід виявити тип свідомості цих людей, спосіб, у який вони оцінювали та розуміли дійсність. Багато наукових положень, гіпотези

і навіть безпосередні факти історії приймалися чи відкидалися залежно від емоційного до них ставлення, від того, наскільки вони були бажаними окремим групам чи суспільству загалом.

Подібну ситуацію легко можна виявити і сьогодні в багатьох регіонах світу, наприклад, країнах Близького і Середнього Сходу. Психологічне становище суспільства тут переважно визначається релігійними цінностями, тому поширення будь-якої іншої ідеології, крім ісламської, надзвичайно ускладнене. Сам факт приналежності до релігії розглядається там як гарантія моральних якостей людини. Це пояснює, чому багато соціально-економічних, політичних та інших процесів у країнах цього соціокультурного середовища протікає під прапорами релігії.

Звичайно, не йдеться про те, що тому чи іншому народу в принципі можуть бути не властиві якісь види діяльності. Навпаки, їхне

освоєння та розвиток може бути успішнішим, якщо вони поєднуються з національно-психологічними особливостями нації. З урахуванням таких особливостей можна більш точно вибрати спосіб реформування суспільних відносин, передбачити реакцію людей на прийняті рішення, спрогнозувати спосіб їхньої поведінки та життєдіяльності.

Історична рефлексія в описаній царині загалом розкривалась у працях українських вчених О. Губка, І. Данилюка, В. Летцева, А. Маслюка, Ю. Рождественського, В. Роменця, М.-Л. Чепи. Дослідженням національного характеру займалися соціолог В. Липинський, історик та філософ Д. Чижевський, вчені І. Мірчук, П. Феденко. З психологічної точки зору до питання підійшов О. Кульчицький. Проте не достатньо розкриті вченими аспекти впливу соціальної психології на історичний розвиток соціально-культурних середовищ.

Метою нашої статті є розкриття сутності історичного розвитку через призму соціальної психології.

Психологія людей була або джерелом, або гальмом змін та реформацій, еволюційних перетворень залежно від того, які її компоненти були в запиті суспільства, а також диктувалися зовнішніми обставинами життя людей. У зв'язку з цим може виникнути питання про те, наскільки спроможним виглядає твердження про наявність будь-яких «особливих» психологічних властивостей, притаманних лише певному історичному або етнічному типу соціокультурного середовища, і як вони впливають на процес його розвитку.

Спробуємо відповісти на це питання з позиції європейської та української філософії, де такі спроби робилися давно. Наприклад, О. Шпенглер висловлював цю ідею в такий спосіб. «Можливий, – писав він, – лише німецький соціалізм, бо ніякого іншого немає... Ми, німці, соціалісти... інші народи неспроможні бути соціалістами» [8].

Його основна праця – це «Занепад Заходу», де він критикує ідею прогресу та лінійності світової історії. Він вказує на множину могутніх культур, у кожній з яких є своя ідея, форма та своє життя. Шпенглер переконує, що кожному соціально-культурному «організму» відведений деякий термін, упродовж якого він проходить життєвий замкнений цикл. Його етапами є зачаття, народження, ріст, старіння та смерть. Помираючи, така культура перетворюється на цивілізацію, в середині якої звичайна творчість не має сенсу та перетворюється на спорт чи техніцизм. Вчений дійшов висновку про те, що зведення тотальної духовної діяльності до вираження колективної «душі» культури тягне за собою не тільки самобутнє мистецтво, а й самобутні точні науки, серед яких – фізика й математика. Сучасність О. Шпенглер тлумачить

як час трагічної загибелі західноєвропейської культури та очікування наступної, яка ще не народилась [8].

Згодом австрійський вчений, нобелівський лауреат з економіки Ф. Хайек також стверджував, що розмови про ринковий порядок та соціалізм є суперечкою про виживання, не менше і не більше. Дотримання соціалістичної моралі призведе до загибелі більшої частини сучасного людства та зубожіння основної маси решти [10].

Український вчений О. Кульчицький, проаналізувавши значну кількість наукових джерел, виокремив низку чинників, які формували українську національну психіку. Серед них є такі чинники: географічні (геопсихічні), расові, соціопсихічні (суспільні), історичні, культуроморфні, глибинно-психічні. О. Кульчицький вважає, що сильні чуттєві переживання є базовим надбанням динарської людини (динарська раса, на його думку, складає 44% українця, а східна раса – 22%), тобто афективної людини. У своєму науковому пошуку він протиставив життєві цінності динарської особистості цінностям східної людини, якій притаманні ідеально-елегійні настрої. Таким чином, вчений вважає, що динарську людину можна назвати лірично-драматичною людиною. Усе це знаходить віддзеркалення у психіці українців, що відповідає ідеалам козацтва [4].

Значний вплив на психіку українця мало християнство. У середовищі безпосереднього селянського побуту, який був насичений релігійними та соціальними цінностями, знання та наука, система абстрактних понять не мала змоги одразу вкорінитись. Також не було і сприятливих умов для формування активного раціонального нарративу, позаяк повсякчас відчувалась суміжність з культурним середовищем Азії. Саме тому українцям була і є притаманна внутрішня заглибленість у світ особистісних переживань за рахунок зовнішньої експансії [5].

Цікавим, на нашу думку, є представлення соціальної психології націєтворення через суб'єктно-вчинковий підхід українського вченого В. Татенка. У його праці представлено соціально-психологічну модель процесу націєтворення, що опирається на суб'єктно-вчинковий підхід, адаптований до вивчення соціально-психологічних явищ, на уявлення науки про народ як суб'єкт колективний, який є спроможним на всезагальний націєтворчий вчинок, а також структуру функцій його активності. Розкрито також систему соціально-психологічних механізмів взаємодії людини з людиною. Вчений сформував цілісне та сутнісне уявлення щодо теоретичних та методологічних основ процесу творення нації через призму соціальної психології [7].

Український дослідник ще до повномасштабного вторгнення росії в Україну у своїй праці ставить питання, пов'язані з національ-

ним будівництвом, що часто гостро стоять та у деяких випадках їх розв'язання перетворюється на озброєну боротьбу (як зараз в Україні, до прикладу), де кількість жертв та учасників загалом сягає десятків і сотень тисяч. Автор стверджує, що у процесі відстоювання народом власних свобод і прав жертвою стає людське життя. У даному випадку актуальною стає категорія учинку (ідеться про подвиг, героїчний вчинок), що, зрештою, значить внутрішню готовність колективного та індивідуального суб'єкта до усвідомленого прояву активної самовідданості, а також самопожертви. У випадку, якщо загрози незалежності та свободі немає, то вчинкова активність знижується, але тільки якщо активність така сформована як захисна реакція [7].

Ще один український вчений В. Васютинський аналізує колективну провину як передумову ефективної соціально-психологічної підтримки групових та індивідуальних суб'єктів. Воєнні події, безсумнівно, підсилюють контекст звинувачень громадського й політичного життя. Опираючись на глибинну психологію, автор стверджує, що в його основі лежить базове почуття провини, яке в ході соціалізації в дитинстві та ціннісного самовизначення вже в дорослому віці часто перероджується у звинувачувальні наративи відносно інших людей, груп чи суспільних інституцій [1].

Економічні, соціальні та інші наслідки, пов'язані з Першою світовою війною, були однаково несприятливі, часом катастрофічні для більшості європейських країн. «З'явилося відчуття, – свідчить К. Ясперс, – кінця людського існування взагалі, перетворення, що охоплює всі народи і всіх людей без винятку, яке веде чи до знищення, чи до народження нового» [9].

Багато європейських держав також потребувало радикальних політичних змін. Однак там ці процеси розвивалися у зовсім іншій формі, позаяк революційні настрої, які мали місце у свідомості деяких європейських народів, не викликали такої напруги у психології суспільства. Про погляди саме тих націй, особливо щодо тієї частини теми, що стосується політики, можна стверджувати, наприклад, з робіт Е. Бернштейна, К. Каутського, О. Баура, Р. Макдональда та інших видатних теоретиків західноєвропейської соціал-демократії. За всіх своїх розбіжностей ідеологи централізму були єдині у розумінні європейської дійсності, яка не давала переконливих аргументів для революційного вибуху, відходу від політики конституційно-демократичних реформ у межах існуючого ладу.

Таким чином, європейське суспільство зробило вибір на користь еволюційного, тобто природно-історичного, розвитку.

Важко не погодитись із логікою подібних міркувань. Безумовно, у психології різ-

них народів, як і в їхній історії, знайти спільні елементи нескладно. Однак це не може бути підставою для заперечення специфічних рис у розвитку кожного з них. Наявність останніх, до речі, стверджувалася як «зайвими людьми», так і авторитетними, як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. «Європейський дух, – визнає К. Ясперс, – проник тепер в Америку, але це не Європа. Американці (хоча вони і є європейцями за своїм походженням) якщо не фактично, то за своїми спрямуванням мають іншу самосвідомість і знайшли на іншому ґрунті нові витoki свого буття» [9].

Можна і сьогодні говорити про наявність специфічних психологічних якостей, що визначають поведінку того чи іншого народу. Подібне розуміння історії тривалий час характеризувалося як ненаукове, і дослідження в цій галузі в такому ракурсі вітчизняними фахівцями не велися. Лише там такий підхід до вивчення суспільних процесів залишався у полі зору фахівців. Багато хто з них у результаті приходив до цікавих та оригінальних висновків.

Найбільш примітною є концепція виникнення та розвитку капіталізму М. Вебера, якого сучасники вважають чи не найвидатнішим дослідником природних властивостей людини. Розглядаючи питання про те, чому сучасне індустріальне суспільство виникло лише у Європі, М. Вебер центральне місце відводив системі моральних розпоряджень, яка була сформульована у межах протестантизму лише у цій частині континенту [2].

Якщо не зважати на його розмірковування про роль протестантизму не як соціолога, а як теолога, то вони дозволяють прийти до розуміння того, що існує психологічний аспект соціальної детермінації поряд з економічним і він має важливе значення. Тобто капіталістичний розвиток він пояснював тим, що він є наслідком індивідуального намагання накопичувати більше, ніж це насправді потрібно людині для споживання.

З історичної точки зору цей погляд є доволі унікальним. Такі прагнення витікають зі «світового аскетизму», відреформованого християнства з його подвійними стандартами щодо праці як пожиттєвого обов'язку та обмеженого вдоволення наслідками власної праці. Метою такої етики, що підсилена психологічним та суспільним натиском на вірян, є підтвердження прагнення до спасіння, а також накопичення багатства задля інвестицій. Базовим питанням для вчення М. Вебера стало те, чи може оплата праці стати необмеженим накопиченням загалом і на практиці, а також чи варто розглядати протестантську етику як таку, що мотивує до нагромадження чи то пак узаконення його в рамках головних цінностей, розуміючи, що перевага в надмірному споживанні належить все ж нетрудовому класу [2].

Дійсно, для того, щоб у середньовічному суспільстві могли виникнути принципово нові

економічні відносини, що ґрунтуються на особистій ініціативі, підприємливості, його психологічний стан мав бути відповідним чином змінений, підготовлений до можливих інновацій. Лише новому духовному світу, як стверджував К. Ясперс (і з ним варто погодитися), «відповідає певний соціальний устрій» [9].

Необхідна трансформація духовного життя суспільства, його психологічного стану відбулася в період, що зветься відродженням. Тільки після цього в європейському суспільстві стали складатися нові політичні та економічні відносини. Подібна інтерпретація історичних фактів говорить про те, що перш ніж у суспільстві з'являться нові економічні, політичні та інші відносини, у його психології мають відбутися відповідні радикальні зміни.

У зв'язку з цим актуальним залишається питання про те, які саме національно-психологічні властивості українського та інших народів візьмуть гору сьогодні в Україні та інших державах пострадянського простору у процесі глибоких, радикальних змін в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Ініціативність, терплячість чи пасивність, байдужість, схильність до екстремізму та анархії? Ці міркування мають сенс в історичному аспекті, а також це має методологічне значення. Зокрема, таке міркування дає можливість зрозуміти природу тих труднощів, із якими стикається сьогодні Україна під час повномасштабного вторгнення росії.

По-перше, від початку розвалу СРСР та реалізації реформ значна частина суспільства психологічно уже була готова до сприйняття нового державно-політичного ладу, що суттєво звузило соціальну складову цього процесу і позбавило його активної підтримки з боку значної частини населення та проведення великих повстань чи заворушень.

По-друге, методи та форми, якими дані перетворення здійснювалися, не зовсім відповідали соціальним очікуванням та особливостям психології українського та інших народів, які проживали тоді в Україні. Це сприяло виникненню у людей почуття страху, розгубленості, невпевненості у завтрашньому дні.

За відсутності достовірної інформації, взаємозв'язку осіб, які здійснюють подібні перетворення, з населенням, ця обставина породжує психологічну напруженість у суспільстві, яка є протиріччям між настановами, очікуваннями соціальних суб'єктів та об'єктивною реальністю. Така неузгодженість призводить до утворення у свідомості суспільства домінанти соціальної напруженості, здатної спровокувати різні соціально активні масові дії.

Тут варто зазначити, що визнання своєї історії окремих націй не має нічого спільного з концепцією національної винятковості одних народів та історичної неспроможності інших. Сьогодні, на

жаль, ми ще часто бачимо, як деякі політичні лідери, зокрема й у Центральній Азії, національні почуття розглядають як основу своїх політичних дій.

На етапі розвитку суспільства жодна нація, наскільки великою б вона не була, не спроможна без шкоди собі жити в ізоляції, забезпечувати собі завжди високий рівень життя, створювати новітню техніку і технології, впроваджувати їх у виробництво. Орієнтація на національну самостійність, створення перепон, що не допускають нічого імпортованого, історично неспроможна.

Наприкінці статті можна відзначити, що у розвитку суспільства беруть участь різні чинники, кожен із яких за певних обставин може бути вирішальним. Соціально-психологічні явища є конкретним соціальним механізмом, через який спільність людей впливає на своїх членів, формує певне ставлення до навколишньої дійсності. Включені до змісту масової діяльності функції суспільної психології мають на меті втілення переконань, установок, інших утворень у реальні соціальні відносини. Це дозволяє говорити про пізнання соціально-психологічного стану суспільства як важливої умови для повнішого і точного розуміння соціального розвитку.

Слід зазначити, що подібний вплив релігійної ідеї чинять і в суспільствах з іншими культурними традиціями, що спростовує думку про те, що послідовники ісламу більше за інших виявляють нетерпимість до представників інших релігійних конфесій. При достатньому знайомстві з американською дійсністю, як свідчить М. Вебер, легко помітити, що урядові установи, якщо «ніколи не ставлять питання про конфесійну приналежність, то в приватному житті, ділових відносинах, досить довготривалих і пов'язаних із наданням кредиту справах це питання ставиться, бо ми вважаємо, що маємо право стверджувати це завжди» [2].

У подібній ситуації виявився СРСР наприкінці 80-х і на початку 90-х років, що сприяло його розпаду. Криза, з якою в цей час зіткнулася країна, мала не тільки економічний і політичний характер, а й соціально-психологічний. Такі соціально-психологічні явища, як апатія, цинізм, розчарування у духовних цінностях, виявилися більш чіткими та безпосередніми показниками кризи, ніж падіння трудової дисципліни та зниження продуктивності праці.

Таким чином, бачимо, що історичний розвиток тих чи інших соціокультурних середовищ залежить не лише від політичних, соціальних чи економічних змін, але й від проявів індивідуальності людини, її творчих проявів, а також соціально-психологічних феноменів.

Перспективами нашого дослідження буде порівняльний аналіз чинників впливу на формування психічних особливостей індивідів різних соціокультурних середовищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васютинський В. Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 177 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994.
3. Губко О. Психологія українського народу. ПВП «Задруга», 2003. 438 с.
4. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія Українознавства*. I (загальна частина). Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. Том 2. С. 708–710.
5. Кульчицький О. Світовідчуження українця. Проблеми: українська душа. Нью-Йорк – Торонто : В-во «Ключі», 1956. С. 13–25.
6. Маслюк А.М. До проблеми формування психіки українського народу. *Проблеми сучасної психології*. Книга 1. 2014. Вип. 24. С. 521–529.
7. Татенко В.О. Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід : монографія ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. 2-ге вид., переробл. і допов. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 142 с.
8. Філософський енциклопедичний словник / за ред В.І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. С. 725–742 с.
9. Ясперс К. Сенс і призначення історії. URL: https://stud.com.ua/42332/filosofiya/yaspers_sens_priznachennya_istoriyi.
10. Hayek F.A. The Fatal Conceit: The Errors of Socialism / Edited by William W. Bartley, III. 1998. 194 p.